

Проф. др Саша Станојевић*

Универзитет у Приштини са привременим

седиштем у Косовској Митровици

Филозофски факултет

ЦРКВЕНЕ ПРИЛИКЕ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (С ОСВРТОМ НА ЈУЖНЕ КРАЈЕВЕ)¹

Апстракт: У раду је дат сажет преглед црквених прилика у Краљевини Србији под окупацијом у време Првог светског рата с посебним освртом на јужне српске крајеве. Делећи судбину државе и народа Српска православна црква је током овог сукоба ушла у период знатног људског и материјалног страдања. Већ са првим данима рата и почетним аустроугарским офанзивама дошло је до великих злочина на простору који је привремено остајао без заштите српске војске и на коме су се нашле непријатељске трупе. Под удар су дошли и храмови који су подлегли пљачки и разним врстама скрнављења. Још тежи талас насиља према српској Цркви уследио је током тројне инвазије у јесен 1915. године и касније. Цркве и манастири су се поново нашли у немилости аустроугарских и немачких трупа, уз које су се сада нашле и бугарске. Однос бугарских окупационих снага у црквеном погледу био је нешто другачијег карактера и стајао је у вези са ранијом егзархистичком политиком према којој су српски крајеви са припадајућим храмовима имали прећи под надлежност бугарских црквених власти. У обе окупационе зоне, аустроугарској и бугарској, долазило је до ликвидација и интернирања свештенства и монаштва, као и до пљачке покретних материјалних црквених добара која је до краја рата попримила масовне размере и била предмет послератне реституције организоване од стране међународне савезничке комисије.

Кључне речи: Први светски рат, Краљевина Србија, Српска православна црква, окупација, свештенство, храмови.

*

Верске прилике у Првом светском рату биле су релативно дуго међу недовољно обрађеним историографским темама. Већи помак начињен је у последњих неколико деценија, што је, уосталом, карактеристика и осталих тема од националног значаја запостављаних

* sasa.stanojevic@pr.ac.rs

¹ Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451–03–136/2025–03/200184).

из идеолошких разлога током друге половине XX века у периоду након Другог светског рата.²

Кроз векове хришћанства у Срба историја Српске православне цркве била је бурна и често трагична, чиме је у значајној мери делила судбину српске државе и народа.³ Пролазећи кроз многобројна искушења Црква је, до обнављања Патријаршије 1920. године, била раздвојена на више области. Тек уз политичко уједињење након Ослободилачких ратова 1912–1918. године стекли су се услови и за црквено уједињење. Православни Срби су дотле верски били расејани у шест посебних црквених организација: 1) Београдска митрополија, која је са пет епархија обухватала Краљевину Србију; 2) Карловачка митрополија, са седам епархија којима су припадали православни Срби у Војводини, Хрватској и Славонији; 3) Црногорско-приморска митрополија, која је са три епархије обухватала Краљевину Црну Гору; 4) Српска црква у Босни и Херцеговини која је од 1878. године потпала под јурисдикцију Цариградске патријаршије; 5) Далматинска црквена област са две епархије (у саставу Буковинско-далматинске митрополије у којој су се уз Србе налазили још и Русини и Румуни) и 6) црквена област у Старој Србији и Македонији са шест припадајућих епархија. Прве три црквене организације биле су аутокефалне, док су се остале налазиле у оквиру Цариградске (Васељенске) патријаршије.⁴

Кроз XIX век, који је био обележен огромним напорима усмереним ка обнови српске државности, упоредо је вођена и борба за верско осамостаљење. Признање независности Србије 1878. године подразумевало је промену дотадашњег статуса цркве, до чега је коначно дошло наредне 1879. када је она постала независна од Цариградске патријаршије.⁵ Београдску митрополију чинило је пет епархија: Београдска, Шабачка, Жичка, Нишка и Тимочка.⁶ Ослобођењем јужних српских крајева 1913. године стекли су се услови да се уз ову митрополију у оквиру Краљевине Србије нађу и дотадашње епархије Цариградске патријаршије: Рашко-призренска, Скопска, Велешко-дебарска, Битољска (Пелагонијска), Преспанско-охридска и Дојранска.⁷ Остали простор српског етничког корпуса је у црквеном погледу

² О страдању Српске цркве у Првом светском рату видети свеобухватну историографску студију: Радмила Радић, Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918*, Београд–Гацко, 2014.

³ Радомир В. Поповић, *Православне помесне цркве: прошлост, садашњост, географија, статистика*, Београд, 2009, 149–198.

⁴ Branislav Gligorijević, „Ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljanje Srpske patrijaršije u Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, XV, 2, Београд, 1997, 88, 97.

⁵ Михаило Војводић, „Како је српска црква добила независност 1879. године“, *Историјски часопис*, L, Београд, 2003, 87–98.

⁶ Радмила Радић, *Српска православна црква у Првом светском рату*, Срби и Први светски рат 1914–1918, ур. Д. Р. Живојиновић, Београд, 2015, 287.

⁷ Милош Јагодић, „Православна црква у новим крајевима Србије (1912–1915)“, *Српске студије*, 3, Београд 2012, 102.

још увек био територијално разједињен, а све српске покрајинске цркве носиле су се са својим бригама и проблемима које је таква разједињеност са собом носила.⁸

Већ са првим данима Великог рата и почетним аустроугарским офанзивама дошло је до разних злочина на простору који је остајао без заштите српске војске и на коме би се нашле непријатељске трупе. Под удар су дошли и храмови који су подлегли пљачки и разним врстама скрнављења. Српске богомоље су као маркантнији објекти често страдале на поприштима на којима су се водиле жестоке борбе. Непријатељске трупе су често користиле звонике цркава као осматрачнице и митраљеска гнезда, чиме су их претварали у легитимни војни циљ изложен опасности и разарању. При том се рачунало на поштовање српских војника према својим светињама и на то да они „не воле да пуцају на цркве“.⁹

Окупирани државни простор Србије кроз постигнуте споразуме коначно је био издељен на аустроугарску и бугарску окупациону зону, док су немачке трупе имале своју тзв. Етапну зону са центром у Скопљу. Аустроугарском окупационом зоном управљао је Војно-генерални гувернман са седиштем у Београду, док је бугарска окупациона власт била подељена на две управне јединице: Војно-инспекцијску област Морава са седиштем у Нишу и Војно-инспекцијску област Македонија са седиштем у Скопљу.¹⁰ Деоба окупиране Србије решена је најпре Софијским уговором од 6. септембра 1915. године, док је детаљније утврђена уговором склопљеним између врховних команди Аустроугарске и Бугарске о демаркационој линији потписаним 1. априла 1916. године. Линија разграничења ишла је тако што су Елбасан, Ђаковица, Косовска Митровица, Александровац, Крушевац и десна обала Велике Мораве остали на аустроугарској страни, а Призрен, Приштина, Прокупље и лева обала исте реке на бугарској.¹¹ Црквене епархије притом су потпале под различита окупациона подручја. Београдска, Нишка и Рашко-призренска простирале су се делом у оквиру аустроугарске зоне а делом у оквиру бугарске. Шабачка и Жичка биле су у целини у аустроугарској зони, док су Тимочка, као и нешто раније устројене епархије у јужној Србији, Скопска и Велешко-дебарска, биле у бугарском окупационом подручју.¹² Иако су на читавом простору вршене разне врсте злочина у којима су учествовали

⁸ Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, књ. 2: *Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, Београд, 1991, 6.

⁹ Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату...*, 27.

¹⁰ Божица Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд, 2000, 16.

¹¹ Божица Младеновић, „Српска елита у Првом светском рату“, *Историјски часопис*, XLIX, Београд, 2002, 247–248.

¹² Р. Радић, „Српска православна црква...“, 287.

и аустроугарски и немачки војници, општа је оцена да су у окружности предњачиле бугарске окупаторске власти.¹³

Непосредно по запоседању Србије дошло је до крајње хаотичног стања. На простору обухваћеном од стране реваншистички расположених аустроугарских трупа дошло је до учесталих пљачки државне и приватне имовине коју су вршили окупаторски војници и старешине. Један становник Београда забележио је како су ових дана при пљачкању разних објеката (државних, приватних, црквених) официри и подофицири војске Централних сила „тако вешто баратали калауз кључевима као да су се поносно увежбавали у том послу“. Иако је окупациона власт по одредбама Хашких конвенција између осталог била дужна да становништву дозволи слободно исповедање вере и сачува религиозне објекте, од пљачки нису биле изузете чак ни цркве и манастири. Аустроугарске власти пљачкале су све што се могло из њих однети, нарочито звона. У Београду је, на пример, остављено само једно звоно на Вазнесењској цркви. У сведочанствима савременика забележено је како су на почетку окупације све српске богомоље изгледале „тужно“, будући да су биле запуштене, оштећене и прокисле. Чак и код оних грађана, који нису били најревноснији верници, овакав изглед храмова будио је револт и гнев.¹⁴

Однос бугарских окупационих власти имао је, са друге стране, своје специфичности. Ако је повод за рат код Аустроугарске био атентат у Сарајеву, код Бугара је повод за спровођење бруталнијег окупаторског режима лежао у изгубљеном рату око Македоније из 1913. године, у коме је Србија Бугарској нанела одлучујући пораз. Овај несрећни сукоб довео је до даљег развоја међусобне мржње и нетрпељивости, али и потребе за реваншизмом на бугарској страни. Страдање српских цивила током година окупације достигло је огромне размере.¹⁵ Злослутан наговештај односа бугарских окупационих трупа према клиру и верницима српске цркве било је мученичко страдање митрополита скопског Вићентија већ у време повлачења српске војске с јесени 1915. године.¹⁶ Уз бројне жртве из редова свештеника и монаха, дошло је надаље и до знатног страдања српског верског наслеђа и црквене имовине у материјалном и културно-историјском погледу.¹⁷ При пљачкању су изузетну систематичност

¹³ Александар Раствовић, *Страдање свештенства Нишке епархије у Великом рату*, Алексинац и околина у прошлости: 500 година од првог писаног помена 1516–2016, ур. С. Рајић, Алексинац, 2016, 407.

¹⁴ Б. Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони...*, 45–46, 214.

¹⁵ Детаљније видети: Момчило Павловић (прир.), *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915–1918*, Београд, 2007.

¹⁶ Милован Парезановић, „Страдање српских архијереја у Првом светском рату“, *Толошки погледи*, LIV, 2, Београд, 2021, 323–325.

¹⁷ Иван Ристић, „Реституција верског наслеђа и црквене имовине из Бугарске

показивали и окупаторски војници и чиновници. Сва покретна имовина, која је могла бити сакупљена и транспортована, свакодневно је током рата одвожена за Бугарску.¹⁸ Овде се мора истаћи велики напор који је касније у циљу њеног евидентирања и повратка уложио протојереј Михаило Поповић, парох београдски, коме је 1921. године у вези реституције црквене имовине поверена мисија њеног повратка из Бугарске.¹⁹

Окупаторска власт у Србији је према свештенству била нарочито подозрева. Будући да су црквена лица живела „у народу“, успостављена власт им није веровала и држала их је махом за непоуздан елемент. Из тог разлога су свештеници будно праћени и о њима је вођена евиденција. На основу донетих процена даље су сачињавани спискови за интернацију. На њој су завршавали свештеници, али и монаси, у чије су се манастире ради експлоатације усељавали окупаторски органи власти. Војна управа је, између осталог, на окупираном простору забранила чак и сваку врсту издаваштва. Иако је ова врста делатности у знатној мери замрла још у јесен 1915. године, решено је да се и званично укине свако деловање у том смислу. Гириличка слова већине штампарија била су уништена, док су се штампарске машине надаље употребљавале за новоформиране штампарије окупаторских власти.²⁰ Ово је било и за црквену периодику која се уз велике напоре развијала непуних пола века уназад.²¹ Ратно стање у Србији или је прекинуло или је потпуно угасило издавање појединих црквених часописа, јер се у окупираној земљи није могло ни помишљати на неки културни живот.²²

Известан број свештеника се у годинама окупације нашао ван Србије. То пре свега важи за војне свештенике који су били распоређени на својим дужностима (углавном по јединицама или војним болницама) често још од 1912. године, будући да су они који су учествовали у Балканским ратовима углавном остајали у истим јединицама и по избијању Првог светског рата. На

после Првог светског рата (мисија протојереја Михаила Поповића у Софији)“, *Црквене студије*, 15, Ниш, 2018, 548–549.

¹⁸ Божица Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд, 2006, 68–69.

¹⁹ Архив Југославије, фонд 69: Министарство вера, фасцикла 65, јединица описа 108, Извештај протојереја Михаила Поповића Министру вера од 23. јула 1921. године.

²⁰ Б. Младеновић, „Српска елита...“, 252.

²¹ Саша Станојевић, „Никола Поповић као уредник првог црквеног часописа у Србији („Пастир“: лист за науку и књижевност духовног садржаја)“, *Баштина*, 63, Лепосавић, 2024, 353–359.

²² Бранко А. Цисарж. *Један век периодичне штампе Српске православне цркве (Библиографски опис часописа и листова са прегледом-садржајем свих радова објављених у њима од 1868–1970)*, књ. I: А-М, Београд, 1986, 24.

основу досадашњих детаљнијих истраживања др Миљана Милкића, војних свештеника у српској војсци током рата (од 28. јула 1914. до 11. новембра 1915. године) било је укупно 234, с тим што су међу њима била и двојица војних имама, један војни рабин и двојица војних ђакона.²³ Било је и оних војних свештеника који при повлачењу нису напустили земљу, већ су се вратили и остали уз народ под окупацијом. Један од таквих случајева био је и свештеник Радивоје Вучинић који је раније био на служби у Топлици као парох Друге концелске парохије. Његова породица током окупације живела је у Прокупљу. Вучинић је по избијању буне узео активног учешћа у Топличком устанку, а погинуо је при ослобођењу Прокупља 2. марта 1917. године.²⁴

У даљем следу догађаја по устанку дошло је до масовнијег страдања народа и Цркве, нарочито на ширем подручју јужних српских крајева под бугарском окупацијом. Будући да је уз устанике активно деловао и један број свештеника дошло је до појачаних одмазди у виду ликвидација и интернирања. Поред свештеника који су у Топлици страдали с првим данима окупације или током 1916. године, сада је живот уз Вучинића изгубио још и Димитрије Димитријевић, звани поп Мита Комита, парох гргурски из прокупачког среза, који је по бекству из интернације постао активан учесник у Топличком устанку. Дуго је измицао потерама бугарских окупационих трупа, али је коначно заробљен, мучен и обешен на Нишкој тврђави крајем 1917. године. Осим њега је марта исте године убијен и Василије Антић, још један парох концелски, који је нађен ликвидиран бајонетима са осам убода и без десне руке. У догађајима око устанка убијена су још и два пароха из косаничког среза – Павле Поповић (парох куршумлијски) и Крста Поповић (парох крчмарски), ликвидирани такође марта месеца.²⁵ До интернирања свештеника у вези догађаја око устанка дошло је по разним окупираним крајевима. Због „куршумлијске побуне“ фебруара 1917. године, између осталих, био је ухапшен и митрополит Рашко-призренски Нићифор са епископом шабачким Сергијем и још тројицом приштинских свештеника, после чега су сви били одведени у Бугарску.²⁶

²³ Миљан Милкић, „Војни свештеници српске војске у Великом рату (1914-1918)“, *Војноисторијски гласник*, посебно издање: *Први светски рат – сто година касније*, Београд, 2019, 210–211.

²⁴ Саша Д. Станојевић, „Прота Радивоје Вучинић – прилог биографијама топличких устаника“, *Топлички зборник*, 4, Прокупље, 2019, 161, 164.

²⁵ Далибор Мидић, *Историја Православне епархије нишке*, Ниш, 2019, 203–204; Светлана Ђурђевић, „Списак интернираних и убијених свештеника у току Првог светског рата“, *Караџић: часопис за историју, етнологију, археологију и уметност*, 11, Алексинац, 2019, 179–180.

²⁶ Предраг Пузовић, „Страдање свештеника Рашко-призренске епархије током Првог светског рата“, *Богословље*, 77, 1, Београд, 2018, 125.

Кроз систематско проучавање прилика из повести Српске православне цркве у Великом рату, спроведеном од стране др Радмиле Радић, посебна пажња посвећена је и судбинама српских свештеника и монаха. При утврђивању најприближнијег броја међу њима пострадалих, дошло се до регистровања 1.702 црквена лица различитих звања и положаја која су претрпела директне последице рата као војни свештеници (на служби у српској или црногорској војсци), они који су били убијени, интернирани, у избеглиштву, држани као таоци или по затворима, као и они који су умрли од заразних болести, при повлачењу, у интернацији или од последица интернације, у затворима, погинули на ратиштима и слично.²⁷

Једна од најважнијих разлика по питању црквених прилика у областима под аустроугарском и бугарском окупационом управом била је успостављање бугарске црквене власти. Њена успостава ослањала се на раније деловање Бугарске егзархије на подручју јужних српских крајева, будући да су од 1872. године под њену јурисдикцију тада ушле и југоисточне епархије раније српске Пећке патријаршије. Искуства и опробани методи ранијег деловања егзархиста у истом смислу су дошли до пуног изражаја и током окупације у Првом светском рату.²⁸

Оваква црквена управа, која је између осталог подразумевала довођење бугарских свештеника на место ранијег домаћег српског свештенства, додатно је отежавала живот становништву. Окупационе власти издавале су инструкције о томе како се треба „мало помало овладати душом становништва“. Таква политика се, уз замену црквених лица, имала спроводити и увођењем бугарског језика у верске обреде. Раније домаће свештенство је могло остати на црквеним дужностима под условом да усвоји бугарски језик, да носи бугарска верска обележја и одежде, односно да у потпуности постану Бугари.²⁹ Покушаји бугаризације становништва вршени су иначе у свим приликама. На наведеном примеру школа из крушевачког краја (а слично је било и по осталим) може се видети да је исто чињено чак и међу децом која су од стране бугарских учитеља терана да певају: „Отац ми је Блгарин, мајка ми је Блгарка, ја сам мали Блгарин.“³⁰

Драгоцено сведочанство о процесу насилне бугаризације јесу и бугарске матичне књиге вођене при српским црквама током окупације од стране бугарског свештенства. У питању су протоколи штампани и вођени на бугарском језику, међу којима је и онај сачуван у Историјском архиву

²⁷ Р. Радић, „Српска православна црква...“, 287.

²⁸ Борислава Лилић, „Бугарска егзархија у нишавској епархији“, *Лесковачки зборник*, XXXIII, Лесковац, 1993, 182–183.

²⁹ Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату...*, 108.

³⁰ Момчило Исић, *Основне школе у Првом светском рату у крушевачком крају*, Крушевац и околина у Првом светском рату, ур. М. Исић, И. Бецић, Крушевац, 2018, 72.

Топлице.³¹ За очигледан доказ насилног приморавања промене националног идентитета могу се узети измењена и бугаризирана презимена локалног српског становништва (нпр. Вукашинов, Милоев, Радулов и слично од Вукашиновић, Милојевић, Радуловић).³²

Ради додатне илустрације ондашњих црквених прилика, виђених очима самих савременика, за крај наводимо изводе из детаљнијег сведочанства о деловању бугарског свештенства под окупацијом, које је зналачки и детаљно описао учитељ Михаило Шпанић: „Сви бугарски свештеници који су били убачени на окупирану територију, углавном су гулили народ вршећи верску службу. /.../ Бугарски свештеници, по архиепископском наређењу, држали су недељом и празником проповеди, на шовинистички начин, уздижући бугарско велико царство. Али како су били интелектуално слаби, то су ове проповеди ишле до смешнога, а наши грађани су, у тим случајевима скоро демонстративно напуштали цркву. Све проповеди црпели су из проповедника њихових архиепископа и епископа, а имали су специјално упутство, како ће их проткати пропагандом. Пропагандистичка методологија била је иста, коју су примењивали за време отоманске империје у Јужној Србији. Тај систем употребљавали су и на такозваним „скаскама“ (предавањима), приређиваним по варошима. Свештеници су брзо увидели да се проповеди њихове, у томе смеру, одбијају од народне душе и да тиме изазивају дубоку мржњу, тим пре што је то била повреда народнога религиозног осећања и повреда, управо злоупотреба цркве. Народ са високом националном свешћу и јачи културно, није могао да да не открије своје презирање према Бугарима, те је у прикладним околностима јавно протествовао противу злоупотребе цркве. /.../ Наши свештеници, који су још били по селима, вршили су обреде по својим и туђим парохијама. Приходе од тих обреда доносили су бугарским поповима, који су им драговољно уступали један део тих прихода“. Шпанић додаје и да су се током година окупације бугарски свештеници, који су се по свему судећи материјално врло добро опскрбили, временом донекле зближили са народом према коме су имали какву-такву обавезу вршења духовне власти. О томе наводи следећи пример: „Уколико је расло богаћење ових бугарских попова, утолико су постајали све пажљивији према пастви, па чак су сиромаше венчавали по сниженој такси, а крајњу сиротињу сеоску и без наплате. Првобитни груби поступци попа Атанаса [на служби у Прокупљу, прим.] поступно су се изглађивали

³¹ Историјски архив Топлице, Збирка матичних књига, *Протокол рођених Цркве куршумлијске 1916–1918*.

³² Саша Станојевић, „Бугарска матична књига рођених куршумлијске цркве (1916–1918) као сведочанство покушаја бугаризације становништва Топлице у Првом светском рату“, *Војноисторијски гласник*, 2, Београд, 2023, 217–218.

тако, да је при угушивању буне [Топлички устанак, прим.], при уласку 25. пука, трчао дању и ноћу од куће до куће да спасава породице од полуделих [бугарских, прим.] војника.³³

Црквене прилике у Србији током Првог светског рата биле су у складу са тешком ситуацијом у којој се нашло становништво под окупацијом. Без заштите избеглих војних и цивилних власти, судбину народа је, као и у ранијим епохама, делило свештенство и монаштво које је највећим делом остало у земљи (изузимајући свештенике који су били у војној служби, интернирани, узети за таоце, избегли и слично). Страдања црквених лица и имовине кренула су још одмах током почетних офанзива аустроугарске војске на лето 1914. године, да би се додатно омасовила у годинама окупације. Ликвидације свештенства и одвођење у интернацију биле су честа пракса која је трајала све до коначног ослобођења земље у јесен 1918. године.

Осим људских жртава Српска црква претпела је и велика материјална страдања непокретне имовине (разне врсте оштећења и скрнављења цркава, манастира, управних и просветних зграда, економија, библиотека, архива, ризница и сличних објеката). Уз то је као последица масовне пљачке, вршене од стране аустроугарских, немачких и бугарских војних и цивилних власти (у случају бугарске окупационе управе и од стране бугарских црквених власти) дошло до отуђења покретних материјалних црквених и манастирских добара: звона, икона, крстова, посуда, сасуда, одежди, иконостаса, намештаја, покућства, новца, књига, алата, оруђа, практично до отуђења свега што се при избеглиштву није успело изнети из земље или где ваљано сакрити, а што се од стране окупатора могло натоварити на какво превозно средство и однети. Иако је нешто од опљачкане имовине после рата кроз процес реституције враћено у Србију, ипак је знатан део остао отуђен.

Необјављени извори:

Архив Југославије, фонд 69: Министарство вера.
Историјски архив Топлице, Збирка матичних књига.

³³ Мих[аило] М. Шпанић, *Окупација, бунa и терор у Србији, од 1915–1918 год.*, књ. I: *Окупација*, Београд, 1925, 55, 59–60, 64.

Литература:

Војводић Михаило, „Како је српска црква добила независност 1879. године“, *Историјски часопис*, L, Београд, 2003, 87–98.

Glorigorijeвић Branislav, „Ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljanje Srpske patrijaršije u Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, XV, 2, Београд, 1997, 7–18.

Ђурђевић Светлана, „Списак интернираних и убијених свештеника у току Првог светског рата“, *Караџић: часопис за историју, етнологију, археологију и уметност*, 11, Алексинац, 2019, 166–182.

Исић Момчило, *Основне школе у Првом светском рату у крушевачком крају*, Крушевац и околина у Првом светском рату, уредници Момчило Исић, Иван Бецић, Крушевац, 2018, 65–84.

Јагодић Милош, „Православна црква у новим крајевима Србије (1912–1915)“, *Српске студије*, 3, Београд, 2012, 101–135.

Лилић Борислава, „Бугарска егзархија у нишавској епархији“, *Лесковачки зборник*, XXXIII, Лесковац, 1993, 181–187.

Мидић Далибор, *Историја Православне епархије нишке*, Ниш, 2019.

Милкић Миљан, „Војни свештеници српске војске у Великом рату (1914–1918)“, *Војноисторијски гласник*, посебно издање: *Први светски рат – сто година касније*, Београд, 2019, 207–225.

Младеновић Божица, „Српска елита у Првом светском рату“, *Историјски часопис*, XLIX, Београд, 2002, 243–259.

Младеновић Божица, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд, 2006.

Младеновић Божица Б., *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд, 2000.

Павловић Момчило (прир.), *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915–1918*, Београд, 2007.

Парезановић Милован, „Страдање српских архијереја у Првом светском рату“, *Теолошки погледи*, LIV, 2, Београд, 2021, 317–336.

Поповић Радомир В., *Православне помесне цркве: прошлост, садашњост, географија, статистика*, Београд, 2009.

Пузовић Предраг, „Страдање свештеника Рашко-призренске епархије током Првог светског рата“, *Богословље*, 77, 1, Београд, 2018, 123–138.

Радић Радмила, *Српска православна црква у Првом светском рату*, Срби и Први светски рат 1914–1918, ур. Драгољуб Р. Живојиновић, Београд, 2015, 285–307.

Радић Радмила, Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918*, Београд–Гацко, 2014.

Растовић Александар, *Страдање свештенства Нишке епархије у Великом рату*, Алексинац и околина у прошлости: 500 година од првог писаног помена 1516–2016, ур. Сузана Рајић, Алексинац, 2016, 407–420.

Ристић Иван, „Реституција верског наслеђа и црквене имовине из Бугарске после Првог светског рата (мисија протојереја Михаила Поповића у Софији)“, *Црквене студије*, 15, Ниш, 2018, 547–555.

Слијепчевић Ђоко, *Историја српске православне цркве*, књ. 2: *Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, Београд, 1991.

Станојевић Саша, „Бугарска матична књига рођених куршумлијске цркве (1916–1918) као сведочанство покушаја бугаризације становништва Топлице у Првом светском рату“, *Војноисторијски гласник*, 2, Београд, 2023, 217–226.

Станојевић Саша, „Никола Поповић као уредник првог црквеног часописа у Србији („Пастир“: лист за науку и књижевност духовног садржаја)“, *Баштина*, 63, Лепосавић, 2024, 353–359.

Станојевић Саша Д., „Прота Радивоје Вучинић – прилог биографијама топличких устаника“, *Топлички зборник*, 4, Прокупље, 2019, 161–169.

Цисарж Бранко А., *Један век периодичне штампе Српске православне цркве (Библиографски опис часописа и листова са прегледом-садржајем свих радова објављених у њима од 1868–1970)*, књ. I: *А-М*, Београд, 1986.

Шпанић Мих[аило], М., *Окупација, буна и терор у Србији, од 1915–1918 год.*, књ. I: *Окупација*, Београд, 1925.

Summary

Saša Stanojević

CHURCH OCCASIONS IN OCCUPIED SERBIA DURING THE FIRST WORLD WAR (WITH A VIEW OF THE SOUTHERN TERRITORIES)

Resume: The paper provides an overview of church conditions in the Kingdom of Serbia under occupation during the First World War. Sharing the fate of the state and people, the Serbian Orthodox Church entered a period of great human and material suffering during the Great War. Other religious communities in this area came out of the war without major consequences, but the Serbian Church, with its unbreakable identity bond with the Serbian people and the state, could not avoid the fate that befell it between 1914 and 1918. Propaganda Austro-Hungarian slogans like “Serbien muss sterbien!” (“Serbia must die!”) and the theses of the Bulgarian authorities about the Bulgarian ethnic and territorial

character of the southern Serbian areas, which could be heard even before 1914, were an ominous hint for all that what befell the Serbian people and its Church in the years that followed.

Already in the first days of the war, major crimes were committed in the area that would remain without the protection of the Serbian army and where enemy Austro-Hungarian troops would be located. Temples also came under attack and were subject to looting and various types of desecration. An even more severe wave of violence against the Serbian Church followed during the triple invasion in the fall of 1915. Churches and monasteries once again found themselves at the mercy of Austro-Hungarian and German troops. The attitude of the Bulgarian occupying forces in the ecclesiastical aspect was different and was related to the earlier exarchist policy according to which the Serbian regions with the associated temples were to come under the jurisdiction of the Bulgarian church authorities. The attitude of the Bulgarian authorities that the inhabitants of the regions in the south of Serbia are actually "Moravian Bulgarians" led to systematic and brutal attempts made for the purpose of forcible assimilation and Bulgarianization of the people in this area. The Bulgarian church authorities established during the occupation should have contributed significantly to the realization of these intentions. In both occupation zones, Austro-Hungarian and Bulgarian, there were liquidations and internments of the clergy, as well as the looting of movable material church property, which by the end of the war had reached massive proportions and was the subject of post-war restitution under the international allied commission.

Key words: World War I, Kingdom of Serbia, Serbian Orthodox Church, occupation, clergy, temples.